

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна
Харківське обласне історико-археологічне
товариство

ХАРКІВСЬКИЙ
ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ
ЩОРІЧНИК

СТАРОЖИТНОСТІ

2009

СТАТТІ
ПУБЛІКАЦІЇ
НОТАТКИ
РЕЦЕНЗІЇ
ХРОНІКА

ВИПУСК 8

Видається з 1994 року

Харківське історико-археологічне товариство
ТОВ «НТМТ»
2009

І. А. Сніжко

Архівна спадщина М. В. Сібільова

еред дослідників археологічних пам'яток Слобожанщини добре відомо ім'я Миколи Вікентійовича Сібільова. Ним відкрито понад 300 пам'яток, що датуються часом від кам'яного віку до середньовіччя, опубліковано кілька статей та 4 збірки «Старовинності Ізюмщини». В Інституті археології АН України зберігається чималий архів М. В. Сібільова, що містить звіти, нотатки, щоденники тощо. Листи, написані М. В. Сібільовим до В. О. Городцова, знаходяться в фондах Державного історичного музею (м. Москва) [1], кілька рукописних текстів доповідних записок зберігались в архіві Д. С. Цвейбель [2, с. 248–253]. В фондах Харківського історичного музею також знаходиться невеличка «справа М. В. Сібільова», до складу якої входять чернетки статей «Первые земледельцы Изюмщины» та «Первые ремесленники Изюмщины», рукопис лекції «Изюм на заре человеческой жизни — в каменном веке» та остання стаття М. В. Сібільова, що була написана ним 1943 р. для стіннівки Академії наук в м. Уфа.

Для сучасних дослідників в роботах М. В. Сібільова найбільш цікавим є детальний опис локалізації відкритих ним археологічних об'єктів та знахідок, більшість з яких, на жаль, втрачено. Так, в чернетці статті «Первые земледельцы Изюмщины» [3] подано детальний опис місцевості, де знаходились відомі Петрівські мезолітичні стоянки. Після завершення будівництва каналу Дніпро-Донбас, частиною якого стало гирло р. Берека, ландшафт зазнав кардинальних змін. Саме тому спостереження М. В. Сібільова зараз є безцінними. Зокрема, він писав: «...при впадении р. Берека в Донец, речная пойма достигает в ширину 5 км. У самого устья Береки, слева, между хут. Гаражевка и сл. Петровской расположена громадная площадь песков в виде уступов, занимающая 150 гектаров. Километрах в 3–4 от этого места выше по реке, между сл. Грушеваха и Петровской, где р. Берека принимает ручей Грушеваха и делает крутой поворот, возвышается среди заливного луга 5 одиночных, вытянутых в линию дюновидных холмов. Берецкие дюны отмечены даже на карте-трехверстке, хотя обычно они теряются среди оврагов и балок или перевеваются и не замечаются топографами. Петровские пески известны у крестьян под именем «Бора» (тут раньше был сосновый бор)». Також наведено опис розташування стоянок на дюнах біля р. Оскол та озера Подпісочного біля с. Дробішево. Наочності описам додають зроблені рукою автора схеми-малюнки з поясненнями.

Чернетка другої статті «Первые ремесленники Изюмщины. Кремневый клад» [4] містить цікаві спостереження щодо пам'яток, розташованих на території м. Ізюм та поблизу нього. Зокрема, М. В. Сібільов зазначає: «В районе Изюма, с. Яремовка, с. Студенок, хуторов Зливки и Большая Хайловка, сл. Великая Камышеваха высоты правого берега сплошной пеленой устилает кремь в отщепах и желваках, среди которых даже теперь, когда сотни возов кремня вывезены на ж. д. станцию для отправки на какой-то бетонный или фарфоровый завод, можно встретить яйцевидные желваки в 15–25 см длины. Это были своеобразные кладовые кремня; откуда доисто-

рический изюмчанин необходимые ему желваки мог брать в любом количестве и любых очертаний и размеров. Ни о каких кремневых копьях здесь не может быть и речи: их нет, в них просто нет надобности.» Кілька сторінок рукопису присвячено майстерні на горі Крем'янець та Ізюмським стоянкам. Стосовно першої — цікавим є повідомлення про те, що років 40–50 назад (тобто наприкінці XVIII ст.) тут можна було побачити справжні гори кременю, який активно вивозився на станцію. Одна майстерня з обробки кременю знаходилась на верхівці гори Крем'янець, друга — на її східному схилі в урочищі Верхній Степок: «На обоих мастерских даже теперь, когда масса кремня вывезена, можно найти различные орудия и правильно ограниченные нуклеусы». Далі подається детальний опис розташування археологічних об'єктів на території одного з районів Ізюма — Гончарівки: «...северная часть Гончаровки носит название Болтуновщина, она упирается в заболоченную пойму притока Донца, маленькой речки Мокрый Изюмец, по обоим берегам которого имеется ряд небольших стоянок бронзового века. Северо-восточная часть Гончаровки тянется по краю песчаной террасы над болотами и небольшими заливными озерами. Эту окраину Гончаровки в бронзовом веке занимало одно громадное селище, где теперь довольно часто встречаются великолепно сработанные кремневые вещи и соответствующая керамика. У юго-восточной окраины Гончаровки, между притеррасовыми озерами и Донцом лежит вторая цепь заливных озер. Здесь расположены 1-я, 2-я, 3-я Изюмские стоянки, а на западных берегах луговых озер — 4-я, 5-я Изюмские стоянки-мастерские. Начинаясь от 1-й Изюмской стоянки песчаная терраса поворачивает немного на запад, затем на юг и, наконец, описывая большую дугу над мелководным доисторическим затоном Донца, теперь громадным, покрытым ольшаником болотом, прямо на восток и там над озером Вильховым заканчивается обращенным к северу мысообразным выступом с 6-й Изюмской стоянкой на нем».

Рукопис «Изюм на заре человеческой жизни — в каменном веке» [5] має підзаголовок «лекція для крест'ян» і цілком відповідає цьому жанру.

Остання робота М. В. Сібільова — стаття, написана ним для стіннівки Академії Наук в м. Уфа 1943 р. [6]. На 14 аркушах невеличкого альбому — сумна і зворушлива розповідь про евакуацію до м. Уфа в 1942–1943 р. експонатів Ізюмського музею. Пункту призначення М. В. Сібільов з дружиною дістається тільки з п'ятої спроби. Їм довелося кілька разів переходити лінію фронту, повертатися до окупованого Ізюму і, найжахливіше, бачити розграбований музей (до речі, початок грабунку поклали місцеві жителі ще до приходу німців, восени 1941 р., про що є доповідна записка М. В. Сібільова, яка зберігається в архіві Інституту археології) [7]. Далі наведено повний текст цієї статті зі збереженням орфографії та стилю автора.

«Моя евакуація до Уфи — п'ята за час Вітчизняної війни. Під час четвертої евакуації влітку 1942 р. я опинився у селищі Біловодському, в яке через кілька днів вступили німці. Тут мені довелося ознайомитися з страхіттями фашистського режиму. Пізно ввечері 28 липня 1942 р. моя дружина — директор Святогорського краєзнавчого музею Одицова і я з двома підводами, навантаженими академічними та музейними експонатами, приїхали до райцентру Біловодська (тікали від ворога). Нам дали тимчасову квартиру в сусідстві з сільрадою, а рано вранці 29 липня почалось запекле чотириденне бомбардування Біловодська німцями. Забравши з собою ящички з палеолітичним матеріалом ми побігли до околиці міста, залишивши у кімнаті інший археологічний та музейний матеріал і особисте майно. Вранці 30 липня почався знову бій під Біловодськом, а о 5-й годині ввечері в селище першими вдерлись румунські частини, що відразу ж почали грабувати.

Група солдатів вдерлась в моє приміщення. Вони забрали все, що кидалось їм у вічі: мій піджачний костюм, пальто, нові черевики, мою й дружини білизну, чайні ложки, компас, рулетку і нарешті ні на що, здається, не потрібний кронциркуль.

У той же час на залишеній квартирі, звідки ми не змогли перетягти усі речі, румуни, німці і господар кімнати забрали решту майна, розкидав археологічні матеріали і музейні речі. А на сусідніх дворах кудахкали кури, крякали качки, кувікали свині, ревіли корови, скажено гавкали собаки. Часом лунав постріл, що супроводжувався скавучанням пораненої собаки.

Румуни пробули недовго: пожерши і захопивши з собою зарізаних кур, качок, свиней тощо вони пішли далі.

Пізно ввечері в мою кімнату увійшла група німців. Ці забрали флягу і термос, що стояли під столом і через те лишилися непоміченими для румун.

Наступного ранку німці почали їхати, від'їжджаючи кричали з вантажних машин: «Москва капут, Ленінград капут, Москва наша, Ленінград наш». Не вірилось, а серце нило, боліла душа. Згодом ми дізналися, що все це брехня, але тоді, приголомшені, з якимсь спустошеним серцем, сиділи ми в пограбованій загарбниками квартирі не знаючи що робити. Однак незабаром період відчаю змінився надією на кращі дні.

Поміркувавши, я вирішив повернутися до Ізюма і зайнятись там урятуванням переданих до музею і розгромлених під час грабежу музею восени 1941 р. академічних експонатів. У кишені лежав у мене і відповідний папірець Наркомату Освіти.

Однак, перші два німецькі коменданта, бундючні, пихаті юнкери, що презирають все радянське, не тільки не дали мені дозволу на виїзд до Ізюма, а навіть і слухати не хотіли. Нарешті, після довгих митарств пощастило одержати перепустку, і ми разом з Одинцовою перебралися в Ізюм на початку серпня 1942 р.

Моя квартира в Ізюмі, де я спинявся в попередні свої приїзди, від бомбардування згоріла, разом з нею загинули і мої особисті речі. Недалеко від квартири високий будинок музею з вирваним бомбою дахом, з чорними зяючими отворами місць вікон і дверей. На щастя, у колишній кімнаті сторожа двері і віконні рами уціліли, тут ми і оселилися і негайно приступили до рятуння археологічних експонатів, сила яких валялась на музейному дворі, в купах сміття, в помийній ямі і в сусідній балці. Ми з дружиною плакали, бачивши, що сталося з музеєм, який до мого переходу в Академію ми створили і якому віддали 15 років свого життя.

Коло двох тижнів працювали ми, вибираючи з балки і куп сміття музейні експонати, не маючи на те дозволу німецького командування і міської влади. Дружина в той час продавала на базарі мізерні рештки особистого майна, чим ми і підтримували своє існування. Розповідь про свої особисті переживання я відкладу до іншого разу, а зараз розповідаю про те, що пережив Ізюм і його район під час німецької окупації.

На Ізюмщині, як і всюди, німецько-гестапо-румунські частини після свого з'явлення негайно починали грабувати.

Поряд з стихійним, неорганізованим грабунком панувало здирство, організоване за всіма правилами німецького воєнного мистецтва. В містах, крім військового коменданта, що відав воєнно-адміністративними справами, був комендант сільського господарства, в компетенцію якого входила справа продовольча. Сільськогосподарський комендант стежив за посівами і збиранням хліба, за своєчасною здачею населенням у німецькі склади сільськогосподарських продуктів. Поки сільськогосподарські коменданти були лише по містах, стан населення був трохи легший, бо недріманне око німецьких збирачів продуктів не все помічало. Коли ж сільськогосподарські комендатури були організовані по всіх великих і навіть середніх селах, населення взвило. Сільськогосподарські коменданти знали, коли і хто повинен заколоти свиню або кабану. На той час у двір, так би мовити піднаглядного, з'являвся збирач і забирав левину частку собі. Хазяїн однієї корови повинен був віддавати німцям 600 літрів молока на рік.

Місто люто голодувало, особливо страждала інтелігенція, яка не була пристосована до господарських справ, що боляче переживала моральний гніт. В Ізюмі від голоду і моральних страждань померли інженери Запорин, Дерюгін, Славгородський,

агроном Соколовський, колишній директор банку Молчанов. Пенсіонери ж, всі ці старі люди, вмирали, як мухи.

Страждання населення одним цим не були вичерпані. Для дорослих і підлітків було введено трудову повинність — спочатку 6, а потім 12 днів на місяць. Населення стогнало. Краплею, що переповнила чашу терпіння, стало набирання робочої сили до Німеччини, буцімто добровільне, переважно як прислугу і на рудники. З Ізюмського району було відправлено до Німеччини спочатку 3000 чоловік, потім 1000 і нарешті 700 чоловік. Матері «добровільно» відправлених дітей ридали, рівно плакали й ті, що від'їжджали.

Усе частіше звертали ізюмці свої погляди на схід, туди, де сталеву стіною стояли їхні брати, чоловіки, діти і де спалахували грозові зоряниці. А на сході щось діялось. У зведеннях німецького командування почали з'являтися повідомлення, що на Дону і на Волзі атаки Червоної Армії стають усе упертішими. Потім промайнула звістка, що на одній ділянці радянські війська прорвали німецький фронт і що для ліквідації прориву вживаються заходи. Трохи згодом у харківській німецько-українській газеті «Нова Україна» з'явилась замітка, що загрожувала карою за поширення брехливих чуток. Нарешті, як грім, прогриміла фраза з німецького зведення про те, що біля Сталінграда німецько-румунські частини, оточені з усіх боків радянськими військами, вкривають свої прапори неув'ядною славою. Усі зрозуміли це як відхідну німецькому наступові на Сталінград і наближення для німців розплати за все скоєне.

У лютому віддалений громовий гуркіт почав доходити з-за річки Оскіл. Ввечері 4 лютого німці зайняли уцілілі будинки, зібрали звідти усе продовольство і потім погнали з міста близько сотні чоловіків призовного віку, у тому числі своїх службовців. В 7 км від Ізюма, у селі Глинському частина виведених була розстріляна разом з 70 мешканцями Глинського за напад партизанів на німців.

Всю ніч на 5 лютого гриміла артилерійська і кулеметна стрілянина. В рано вранці 5 лютого до Ізюма вступили перші радянські частини з ентузіазмом зустрінуті населенням змученого міста.

Ми с дружиною вирішили щоб ні сталося відвести до Уфи наукові археологічні та музейні матеріали, що ми весь час холили та збирали, який само і держав нас. Представники влади в Ізюмі і Україні допомогли нам виїхати й допомогли нам у дорозі у теплушці. Моторошне голодування за німців і важкий 40-денний переїзд підірвали наші старячі сили. А так сильно хочеться бачити кінець війни, бачити рідну країну вільною і квітучою.»

Із численних археологічних матеріалів, зібраних М. В. Сібільовим, власне, і збереглося тільки те, що вдалося доправити до Уфи і потім перевезти до Києва. Саме тому важко переоцінити значення його архівної спадщини.

Ключові слова: М. В. Сібільов, Харківський історичний музей, кам'яний вік.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Татаринов С. И.* Неизвестные письма Н. В. Сибилева академику В. А. Городцову //Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні. — Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. — Слов'янськ: Печатный двор, 2005.
2. *Цвейбель Д. С.* Николай Викентьевич Сибилев. (Из истории изучения древнейшего прошлого Донбасса)//Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні. Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. — Слов'янськ: Печатный двор, 2005.

3. *Сибилев Н. В.* Первые земледельцы Изюмщины. — Фонды Харківського історичного музею, НДФ № 3350.
4. *Сибилев Н. В.* Первые ремесленники Изюмщины. — Фонды Харківського історичного музею, НДФ № 3348.
5. *Сибилев Н. В.* Изюм на заре человеческой жизни — в каменном веке. — Фонды Харківського історичного музею, НДФ № 3347
6. *Фонды Харківського історичного музею, НДФ № 3346*
7. *Науковий архів Інституту археології, фонд М. В. Сибільова, ф. 4, № 34.*

Резюме

Снежко И. А. Архивное наследие Н. В. Сибилева

В фондах Харьковского исторического музея хранится небольшой архив Н. В. Сибилева, включающий рукописи статей «Первые земледельцы Изюмщины», «Первые ремесленники Изюмщины», рукописный текст лекции для крестьян «Изюм на заре человеческой жизни — в каменном веке». Текст последней статьи Н. В. Сибилева, написанной им в г. Уфа для стенной газеты Академии Наук в 1943 г., публикуется полностью. Из многочисленных археологических материалов, собранных исследователем, сохранились только те, что были эвакуированы в г. Уфа, а затем перевезены в г. Киев. Именно поэтому сложно переоценить значение архивного наследия Н. В. Сибилева.

Ключевые слова: Н. В. Сибилев, Харьковский исторический музей, каменный век.

Summary

I. Snizhko. Archival Heritage of N. V. Sibilyov

A little article of N. V. Sibilyov is saved in the fund of Kharkiv historical museum, including the manuscript of the articles “The first farmers of Izum region”, “The first artisans of Izum region”, the handwritten text of the lecture for peasants “Izum in the beginning of human life is in the stone age”. The text of the last Sibilyov’s article which was written by him in Ufa for a wall newspaper of the Academy of sciences in 1943, is published in full. Among many archaeological materials collected by the researcher, remained only those which were evacuated to Ufa and later delivered to Kyiv. So it is really difficult to overestimate the meaning of the archival heritage of N. V. Sibilyov.

Key words: N. V. Sibilyov, Kharkiv historical museum, stone age.

